

БОРОТЬБА ЦАРИЗМУ ПРОТИ УКРАЇНОФІЛЬСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Після приєднання українських земель до Російської держави національне пригноблення українського народу поступово перетворювалося на офіційну політику російського уряду, який розглядав Україну як свою колонію, проводячи планомірну політику русифікації.

Різні аспекти його боротьби проти українофільства розглядалися у працях В.Антоновича, М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Єфименко.¹ Однак вони не мали змоги ознайомитися з багатьма документами, які стали відомими у часи існування СРСР та в сучасний період. Історики радянської доби звертали більше уваги на економічне підкорення України.² Окремі питання боротьби царату із українофільством розглядалися у працях сучасних вітчизняних науковців.³ Метою даної роботи є дослідження способів боротьби із українофільством, підсумком якої була повна асиміляція українських земель у складі Російської імперії.

Використовуючи неграмотність більшості населення України, низький рівень політичної свідомості українців, відсутність у більшості з них прагнення до створення національної держави (чому багато років сприяли російські урядовці), царизм поступово створював для себе сприятливі умови для різноманітних маніпуляцій свідомістю українців, цілеспрямовано проводячи русифікацію системи державного управління, суду, школи, науки.

Мандрівник Йоганн Георг Коль, торкаючись стосунків українців і росіян, зазначав, що відраза українців до росіян, їхніх гнобителів, була така велика, що її можна назвати ненавистю. Властива для росіян любов до царя була зовсім чужою для українців, які слухали монарха, але вважали його владу чужою, бо їх батьківщина хоча і уклала союз із Московщиною, але росіяни обманули українців.⁴ Це твердження, у першу чергу стосувалося переважно сільських жителів України. Характеризуючи українців, сучасники відзначали ті чи інші їхні етнопсихологічні риси, виходячи, звісно, з особистих смаків, громадських позицій, тодішньої кон'юнктури тощо. Бувало й таке, що ті ж самі людські якості трактувалися по-різному. Але загалом зазначалося, що українці – більш веселі й вільні, ніж жителі інших місцевостей Росії, скромні, добросердечні та богомільні, але у гніві дуже запальні. Усі вони полум'яно люблять свою вітчизну і поважають пам'ять предків.⁵ З іншого боку, на українських землях у другій половині ХІХ ст. було зовсім нормально, що дехто вважав себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином. Найвідоміший приклад цього типу – це козацька старшина, члени якої шукали визнання як члени російського дворянства і тому, здавалося б, асимілювалися і русифікувалися. Були й представники інтелігенції, які пішли цим шляхом. Найвідомішим був письменник Микола Гоголь, українець, який друкувався тільки російською

мовою. Цих і інших українців, які вірили, що є гармонійна сполука між прив'язанням до Малоросії і до Росії в цілому, в літературі називають русифікованими.⁶ В ході розвитку українського національного руху деякі його провідники прийшли до висновку, що рух уціліє тільки тоді, коли люди чітко для себе вирішать, хто вони є насправді – українці, росіяни чи поляки. В даному випадку виключалася самоідентифікація особи як члена кількох націй, Тому не дивно, що М. Драгоманов називав обрусілих українських інтелігентів "іноземцями вдома".⁷ Найавторитетніший сучасний знавець історичної проблематики, пов'язаної із українською нацією, Іван Лисяк-Рудницький наголошував, що суспільні перетворення, які відбувалися на українських землях у ХІХ ст., підготували народ до сприйняття національної ідеології, розробленої кількома поколіннями інтелектуалів. Політика ж царської Росії полягала в тому, щоб придушити діяльність інтелектуальних кіл. Водночас уряд застосовував до мас систему патерналістичного нагляду, щоб таким чином захистити їх від "зараження" та назавжди тримати у стані громадянської незрілості. Ця політика була відносно успішною, бо завдяки їй формування модерної української нації розтяглося на десятиліття.⁸ Національно-культурний тиск на українців був настільки сильним, що вже наприкінці ХІХ ст. французький політик, сенатор К.Делямар вже відзначав, що в Європі існує народ, забутий істориками, хоча ще в кінці минулого століття "всі у Франції і в Європі вміли відрізнити Русь від Московії".⁹

Такий результат був досягнутий шляхом планомірної політики із використанням поліцейського нагляду, обмеження сфери вживання української мови і збільшення вжитку російської, а також із використанням засобів масової Інформації, які на той час ще тільки забирали силу, як сучасна "четверта влада" у суспільстві. Авторитаризм у політиці самодержавства, у першу чергу, потребував створення карального органу, який би забезпечував "політичний контроль" за впадіннями підкорених народів. Для контролю над політичними впадіннями та свідомістю населення Росії 28 квітня 1827 р. був створений окремий Корпус жандармів. 1 липня 1836 р. вийшло Положення про корпус жандармів, у відповідності до якого вони повинні були, як і поліція, виловлювати злодіїв, втікачів, переслідувати розбійників, а також контролювати товари, що пересувалися за кордон. Окремий Корпус жандармів був привілейованою частиною системи політичного розшуку. До функцій органів політичного розшуку входили: спостереження за громадськістю, народом, підозрілими особами, викриття таємних товариств, контроль за діяльністю державною апарату із виявленням неблагонадійності чиновників всіх рангів, спостереження за іноземцями, розслідування всіх важливих справ у імперії, спостереження за листуванням тощо.¹⁰

З моменту утворення Корпусу жандармів престиж служби в ньому був достатньо великим. Для вступу до Корпусу від офіцера обов'язково вимагалася відповідність кільком умовам: закінчення вищого чи юнкерського училища по першому розряду, відсутність боргів та перебування на строювій військовій

службі не менше трьох років. Особа, яка відповідала цим вимогам, повинна була витримати попередні іспити при штабі Корпусу жандармів для занесення до кандидатського списку, і лише потім, у порядку черги, прослухати чотиримісячні курси у Петербурзі і витримати випускний іспит. Відбір офіцерів був настільки суворим, а бажаючих так багато, що без протекції потрапити на жандармські курси було практично неможливо. Причому жандармські офіцери принципово не повинні були бути членами місцевих політичних партій.¹¹

За особами, які намагалися ознайомити широкі верстви селян із забороненими творами українських авторів, встановлювався таємний нагляд. До яких меж могла дійти діяльність жандармів свідчать матеріали допиту Т.Г.Шевченка після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, коли його вірші називали такими, що можуть "скаламутити малоросіян проти самодержавства".¹² Після 1861 р. таємний нагляд було встановлено за В.Антоновичем. Причому перші п'ять років цей нагляд здійснювався досить ретельно. У своїх спогадах В.Антонович зазначав, що його неодноразово викликали до жандармерії у зв'язку із 12 політичними справами.¹³ Сам В.Антонович, читаючи лекції у Київському університеті, наголошував, що боротьба, яку вели мешканці України за свої національні інтереси зі зброєю в руках протягом минулих століть, повинна бути продовжена легальними методами.¹⁴ Він підкреслював, що чим довше живе народ, тим більше у нього з'являється бажання налагодити своє життя якомога краще.¹⁵

Мав санкцію на встановлення негласного нагляду і губернатор відповідно до Положення про таємний поліцейський нагляд від 12 березня 1882 р.¹⁶ Існувало багато способів негласного нагляду, кожен з яких губернатор міг обирати на власний розсуд. Негласний нагляд міг бути встановленим за різкими категоріями людей, незалежно від віку, професії, походження, національності. Нерідко таємний нагляд встановлювався за студентами з метою виявити серед них неблагонадійних. До такої категорії зараховували студентів, які підтримували революційний чи національний рух, співчували їх діячам, навіть просто висловлювалися проти самодержавства. Вже з 1866 р. губернаторам надавалося право закривати своєю владою збори приватних товариств, клубів, артілей, дії яких загрожували б безпеці, порядку і моральним нормам.¹⁷

Польське повстання підштовхнуло уряд до посилення боротьби із українофільством. З літа 1862 р. з ініціативи військового міністра Росії починає активно відслідковуватися діяльність українофілів. У січні 1863 р. шеф жандармів Долгоруков запропонував Київському генерал-губернатору Анненкову вжити заходів для припинення діяльності Київської громади. Однак компромату проти громадівців не було, тому Анненков пропонував Долгорукому спровокувати в пресі дискусію за участі українофілів з тим, щоб згодом використати їх виступи проти них же. Окрім того, Анненков просив жандармів заслати в українофільське середовище свого агента.¹⁸

Через своїх агентів поліцейські прагнули викрасти заборонену літературу. Траплялися випадки, коли таким чином поліцейським діставалися навіть

сторінки з рукописів про історію України, де вона висвітлювалася з невігідної для царизму точки зору. Представникам української інтелігенції ставили у вину випадки, коли вони разом працювали із селянами у полі, співали разом пісень або читали твори українських письменників чи поетів.¹⁹ У окремих доносах у якості обвинувачення вказувалося, наприклад, на те, що студенти просили селян звертатися до них не "пане", а "брате".²⁰ Після судового процесу неблагонадійних чекало адміністративне покарання, висилка, а іноді і певний строк позбавлення волі. За словами Директора Департаменту поліції С.П.Білецького "все, що було нового у підпільній пресі і на російському, і на закордонному книжковому ринках із галузі соціальних питань, все виписувалося, перекладалося, читалося, посилялося у вигляді щомісячників офіцерам-пошукачам".²¹

У 1898 р. було створено особливий або політичний відділ, який став найважливішою частиною департаменту поліції. Контроль за політичними настроями населення, боротьба із розповсюдженням небажаної для царизму інформації були одними із його головних завдань.

Функцію нагляду та визначення "благонадійності" виконували в Російській імперії і місцеві чиновники. Посилений контроль встановлювався за всіма губернськими установами і посадовими особами. Особливу увагу приділяв губернатор складу службового відділу в губернії, його "благонадійності". Тому він збирав відомості про здібності, моральні якості і спосіб життя службовців. Якщо начальник губернії визнавав їх неблагонадійними, то призначення на посаду чи переміщення не відбувалося. Крім того, адміністрація установ була зобов'язана надавати начальнику губернії свої накази про прийняття, переміщення чи звільнення посадових осіб. У випадку виявлення неблагонадійності він міг накласти вето на такий наказ адміністрації. Завдяки подібній системі представники української інтелігенції, які б прагнули відстоювати українські національні прагнення на політичному рівні у системі державного управління, мали невеликі шанси навіть на те, щоб до неї потрапити. Тим самим царизм намагався забезпечити власну безпеку з боку посягань на неї у системі місцевої державної влади. Адже злочини проти держави, яку уособлював монарх, каралися досить суворо. З іншого боку, в Росії того часу смертна кара не мала широкого розповсюдження. Вона була єдиною країною, де смертна кара була відмінена для всіх злочинів, що проходили по загальних судах. Вона лише залишалася у воєнних судах та для найбільш небезпечних державних злочинів. Але адміністративна висилка застосовувалася доволі часто за всі види антиурядової агітації. Були різні ступені висилки – до Сибіру, у північні губернії та у провінційні міста. Висланим, які не мали власних засобів до існування, видавалася казенна допомога на життя. У місцях висилки утворювалися окремі колонії, які часто ставали вогнищами майбутньої революційної роботи.²² Однак такі революційні об'єднання знаходилися досить далеко від центральних районів Російської імперії і не могли суттєво впливати

на розвиток революційного чи національного руху. З іншого боку, в них нерідко ідейно чи духовно формувалися майбутні революціонери.

Для створення вигідних для влади стереотипів та поглядів на історію українського народу, широко використовувалася діяльність цензорів. Саме тому російська цензура намагалася протистояти оприлюдненню поглядів багатьох провідних українських дослідників на українську історію. Так, матеріали Костомарова, як "неблагонадійного", постійно знаходилися у полі зору. Особливу настороженість властей викликали ті матеріали, юсі навіть опосередковано стосувалися історії національно-визвольного руху українського народу. Показовим у цьому плані є такий приклад. У 1879 р. у відповідь на прохання редактора "Русской Старини" "повідомити про знайомство із Шевченком", Костомаров надіслав йому матеріали, що були в його розпорядженні, а також свої спогади. Цензура зажадала від автора скоротити саме ті матеріали, що висвітлювали взаємовідносини автора з Шевченком у період існування Кирило-Мефодіївського товариства. Ще більшого свавілля припустився цензор щодо статті Костомарова "Українофільство. Матеріали до історії преси", з якій автор проводив думку, що "дозвіл писати по-малоросійському і викладати в сільських школах по-малоросійському не зупинить поширення книжної російської мови поряд з освітою народу, а навіть сприятиме йому". Такі думки не пройшли повз увагу цензора, особливе обурення якого викликало твердження Костомарова, що "навряд чи в даний час будуть заперечувати проти того, що одних лише судових покарань і поліцейських пересторог недостатньо для того, щоб припинити українофільський рух", оскільки для цього "слід проникнути в глибину суспільного ґрунту".²³

В результаті переслідувань з боку влади національні прагнення українців були настільки придушені царатом, що на рубежі ХХ ст. в Україні діяльність української ліберальної інтелігенції зводилася до прохань проведення з дозволу властей поодиноких урочистих зборів і засідань на честь Т.Г.Шевченка, І.П.Котляревського та інших відомих громадських і культурних українських діячів. Прохання, доповідні записки і неспівливі протести проти переслідувань української мови надсилали царському урядові вчені Харкова, Києва, інтелігенція Полтави, Катеринослава, Вінниці, Чернігова, Лубен.²⁴

Загалом діяльність органів політичного розшуку та нагляду в Російській імперії була досить успішною. Вони тривалий час утримували український національний рух у межах, прийнятних для царизму. Загальна ситуація в Україні була спрямована на активну асиміляцію українського населення політикою заборон на легальне користування українським друкованим словом та мовою в системі освіти, відвертою боротьбою з українським національним рухом через звинувачення його у сепаратизмі. Подібна політика створювала перед українським рухом непереборні перепони, які гальмували його розвиток, але так і не змогли зупинити.

Подальшого вивчення потребують питання організації шпигунської роботи жандармами у середовищі українофілів, а також предметом спеціального дослідження могла б стати діяльність жандармів по вилученню забороненої літератури у представників українського національного руху та вплив подібної діяльності на його розвиток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Костомаров Николай. О преподавании на южнорусском языке // Київська старовина.-1992.-№ 3.-С. 53-57;
2. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства (1863-1872): Вибране.-К., 1991.-С. 204-233;
3. Драгоманов М.П. Турки внутренние и внешние: Вибране.-К., 1991.-С. 234-253;
4. Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм: Вибране.-К., 1991.-С. 327-429;
5. Драгоманов Н.П. Что такое украинофильство?: Вибране.-К., 1991.-С. 430-455;
6. Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880): Вибране.-К., 1991.-С. 456-460;
7. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу: Вибране.-К., 1991.-С. 461-558;
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси.-К., 1916.-Т 7.-Ч. 2.-С. 434, 444;
9. Грушевський М. Як жив український народ.-К., 1992.-С. 106-107;
10. Дорошенко Д. Нарис історії України.-Львів, 1991;
11. Дорошенко Д. Українство в Росії. Новіші часи.-Відень, 1916;
12. Ефименко А Я. История украинского народа.-К., 1990;
13. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст.-К., 1952;
14. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст.: соціально-політичний портрет.-К., 1993;
15. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України.-К., 2002.-С. 352-355;
16. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі.-У 3-х томах.-Т. 1. Українські проекти в Російській імперії.-К., 2004.-С. 351-371; 4.
17. Сочинський В. Чужинці про Україну.-К., 1992.-С. 195;
18. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн.. 1 - Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття / Мельник Л.Г., Гуржій О.І., Демченко М.В. та ін.-К., 1991.-С. 350-351;
19. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн.-1991.-№ 3.-С. 102;

20. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия.-К., 1917.-С. 88;
21. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.-Мюнхен, 1973.-С. 31;
22. Січинський В. Чужинці про Україну.-К., 1992.-С. 220.
23. Пиджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска.-К., 1994.-С. 67.
24. Ченцов В., Архирейский Д. Политический сыск в царской России: кадровый аспект деятельности спецслужб // В мире спецслужб.-2004.-№ 4.-С. 15-16;
25. Пиджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска.-К., 1994.-С. 113;
26. Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Укр. істор. журн.-1991.-№ 2.-С.67;
27. Антонович В. Перша лекція в Київському університеті // Київська старовина.-1992.-№ 3.-С. 65-67;
28. Антонович В. Вступна лекція до курсу історії // Київська старовина.-1992.-№ 3.-С. 67;
29. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДА України).- Ф. 1335,- Оп. 1.- Спр. 20.- Ч. 1.- Арк. 22;
30. ЦДА України.- Ф. 442.- Оп. 192.- Спр. 141.- Арк. 11;
31. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі.-У 3-х томах.-Т. 1. Українські проекти в Російській імперії.-К., 2004.-С. 357;
32. ЦДА України. - Ф. 442.- Оп. 810.- Спр. 132.- Арк. 211 (на звороті);
33. ЦДА України. -Ф. 442.- Оп, 810.- Спр. 132.- Арк. 7-8 (на звороті);
34. Ченцов В., Архирейский Д. Политический сыск в царской России: кадровый аспект деятельности спецслужб // В мире спецслужб.-2004.-№ 4.-С. 16;
35. Пиджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска.-К., 1994.-С. 268;
36. Киян О.І. Співробітництво М.І.Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // Укр. істор. журн.-1990.-№ 4.-С. 68.
37. Історія України / Б.П.Ковальський, В.В.Киричук, В.О.Солодько та ін.-К., 1994.-С. 7.